

Юлія Харкавлюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
аспірантка спеціальності 081 “Право”
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти
Yuliia.S.Lysak@lpnu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7467-5495>

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ВИМІРИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

<http://doi.org/10.23939/law2022.33.080>

© Харкавлюк Ю., 2022

У статті розкрито теоретико-концептуальні виміри, сутнісні характеристики, предметну визначеність сучасної екологічної свідомості як філософсько-правового феномена.

У межах концептуалізації екологічної свідомості узагальнено характеристику цього філософсько-правового феномена а саме те, що екологічна свідомість є продуктом самовизначеності людини в світі, а відтак являє собою форму сучасної суспільної свідомості, відіграючи в останній все важливішу роль. Концептуальний характер визначення сутності екологічної свідомості перебуває в площині розгляду її як усталеної та усвідомленої системи уявлень про стан природного довкілля, індивідуальну або колективну здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання еколого-правових знань і переконань у всіх сферах практичної діяльності.

Доведено, що екологічна свідомість являє собою продукт самовизначеності людини в світі, є важливим суб'єктивним фактором раціоналізації соціоприродної взаємодії, дієвим фактором забезпечення сталого розвитку суспільства. Тому показником формування ефективної екологічної свідомості є як правові знання про природне середовище, так і активні дії, спрямовані на його збереження.

Ключові слова: екологічна свідомість; екологічні права; екологічні обов'язки; природа; людина; суспільство; навколишнє середовище; екологізм; філософсько-правовий феномен.

Постановка проблеми. Реформування екологічної політики та гарантування забезпечення екологічних прав громадян стали для України одними із зобов'язань, взятих згідно з Угодою про асоціацію з Європейським Союзом. Українці та громадяни ЄС однаково відчують значний вплив екологічних чинників на якість життя, а екологічні проблеми загрожують існуванню не лише людини, але й винищенню природи.

Відтак екологічно-правовою складовою нині набуває виняткової значимості, позаяк відображає особливості формування світогляду людини третього тисячоліття. Слушною є позиція французького мислителя Ж. Дельоза, що “екологія – це жива матриця нової свідомості та нової культури: усвідомлення нашої приналежності до природи, присутність природи у самій глибині людського ества, що є водночас і часткою, і діяльним чинником у глобальній системі природи” [1, с. 146].

Тому однією з принципово важливих проблем сучасного суспільства, викликом часу є формування й розвиток адекватної екологічної свідомості, що виявилось надто складним і суперечливим у теоретичному й практичному сутнісних вимірах.

Аналіз дослідження проблеми. У методологічному плані є широкий діапазон наукових публікацій присвячених питанням екологічної політики, екологічного права, екологічної безпеки та іншим екологічних проблемам. Реалізацію нами поставленої проблематики покладаємо у контекст висновків основоположних для нас праць вчених І. Бойко, С. Дерябо, М. Кисельова, С. Лебідя, В. Панова, М. Хилька та ін. Означені дослідники вказали вектор щодо вивчення пропонованої проблеми, але визначення її специфіки вимагає обґрунтування теоретико-концептуальних вимірів екологічної свідомості як філософсько-правового феномена.

Мета статті – розкрити теоретико-концептуальні виміри, сутнісні характеристики сучасної екологічної свідомості як філософсько-правового феномена.

Виклад основного матеріалу. Суспільна практика стимулює переосмислення класичного бачення свідомості крізь призму помітної її екологізації, відтак вчені М. Кисельов та В. Панов уводять поняття “екологічної свідомості”. Під нею М. Кисельов розуміє усвідомлену та усвідомлену систему уявлень про стан природного довкілля, здатність (індивідуальну чи колективну) до адекватного розуміння органічного зв’язку між людиною та природою і використання екологічних знань та переконань у всіх без винятку сферах практичної діяльності [2, с. 11]. Одним із головних засобів формування екологічної свідомості в суспільстві, на його думку, має бути “система екологічної освіти та екологічного виховання” [2, с. 12].

Вчений В. Панов визначає екосвідомість як “сукупність (систему) уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв’язки в системі “Людина – Природа” й у самій природі; існуючого ставлення до природи; відповідних стратегій та технологій взаємодії людини з природою; екологічно орієнтованих життєвих цінностей, що визначають потреби екологічних дій (вчинків)” [3, с. 8].

Звідси дослідник виокремлює два види екологічної свідомості: *антропоцентричний* тип екосвідомості визначається протиставленням людини та природи, сприйняттям природи як об’єкта, на який скеровані дії людини (суб’єкт-об’єктний тип взаємодії), “позбавлення” природи юридичних прав, прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з природою; *екоцентричний* тип екосвідомості характеризується відсутністю протиставлення людини та природи, сприйняттям природи як рівноправного суб’єкта взаємодії (суб’єкт-суб’єктний або суб’єкт-породжувальний тип взаємодії), поширенням етичної складової на світ природи, балансом прагматичних і непрагматичних мотивів та цілей взаємодії з природою.

Отже, антропоцентричний тип екологічної свідомості характерний некласичному періоду розвитку екологічного знання, а екоцентричний – постнекласичному.

Вчений С. Лебідь визначає два типи екологічної свідомості: *антропоцентричну* – висхідною ідеєю якої є “позбавлення людини” залежності від об’єктивних екологічних закономірностей. В екологічній культурі антропологічного типу домінує система уявлень про світ, в якій людина визнає себе найвищою цінністю і протиставляє природі як своїй власності. Результатом такого розуміння є домінування прагматичних мотивів і цілей взаємодії з природою; *природоцентричний тип* ґрунтується на інвайронментальній парадигмі, у межах якої людина усвідомлює себе не власником природи, а одним із рівноправних членів природної спільноти. Екологічна культура природоцентричного типу визначає характер взаємодії суспільства та людини з природою, сутність якого розкривається твердженням “цінним і дозволеним для діяльності людини у природі є лише те, що не порушує її екологічної гармонії та рівноваги” [4].

Отже, антропоцентричний тип екологічної свідомості постали на антропологічному типі свідомості, а природоцентричний тип – на екоцентричному.

Вчений В. Панов також визначив основні етапи становлення екологічної свідомості: *синкретичний*, коли у своїй свідомості та самосвідомості людина ще не виокремлює себе з навколишнього середовища; *антропоцентричний*, коли свідомість людини зіставляє себе і навколишнє середовище, розглядає природу як об'єкт діяльного перетворення для досягнення своїх, “людських” цілей виживання і, відповідно, своєї експлуатації; *екоцентричний*, коли Людина починає розуміти, що вона й оточуюче її природне середовище – це сфера людського співіснування з природою, але це середовище є самоцінним; *синергетичний*, коли людина усвідомлює свою єдність із природою як єдність принципів свого розвитку з універсальними домінантами розвитку природи в цілому [3, с. 13].

У ширшому розумінні тлумачать екологічну свідомість С. Дерябо та В. Ясвін [4]. Під екологічною свідомістю вони розуміють сукупність екологічних уявлень нинішнього ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею.

О. Мамешина [6] визначає екологічну свідомість як вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії щодо місця та ролі людини у світі природи, а також здатність до саморегуляції даного відображення.

Як бачимо, всі вищеозначені нами вченні вважають, що одним із найоптимальніших шляхів вирішення екологічних проблем є формування екологічної свідомості, що гармонійне з ідеями ноосферизації людського мислення, запропонованими В. Вернадським. Тобто, перед становленням ноосферного мислення, воно має екологізуватися, що відповідає постнекласичним інтенціям розвитку наукового знання.

В межах концептуалізації екологічної свідомості узагальнююча характеристика цього філософсько-правового феномена ґрунтується на тому, що екологічна свідомість є продуктом самовизначеності людини в світі, а відтак являє собою форму сучасної суспільної свідомості, відіграючи в останній все важливішу роль. Концептуальний характер визначення сутності екологічної свідомості перебуває в площині розгляду її як усталеної та усвідомленої системи уявлень про стан природного довкілля, індивідуальну або колективну здатність до адекватного розуміння органічного зв'язку між людиною та природою і використання еколого-правових знань і переконань у всіх сферах практичної діяльності.

Розуміючи людину як біосоціо-духовну цілісність, то з метою забезпечення безпечного, сталого розвитку необхідними є розробки значливих гносеологічних, онтологічних, аксіологічних, правових, соціально-технологічних засад екологічного імперативу, визначення того, що людина повинна знати для формування особистих цінностей, світогляду, для неруівничої діяльності в усіх життєдіяльних сферах.

Тому визначальне місце у вирішенні питань розроблення стратегії безпечного, сталого розвитку у досяжній перспективі виходить саме “екологія духу”, що виявляє істотні, сталі взаємозв'язки між внутрішнім, духовним (як інформаційним) потенціалом життєдіяльності людини, соціуму та природним середовищем, а також екологічними, правовими, соціальними, економічними та іншими наслідками використання цього потенціалу, передусім між духовністю (ціннісними установками) людини та особливостями її життєдіяльності як співучасті у глобальному процесі суспільного буття.

На початковому етапі обґрунтування стратегії безпечного, сталого розвитку наголошувалася на економічній стабільності та екології природного середовища, то натомість нині вже акцентується на зростаючій здатності екології духу, тобто внутрішню спрямованість та аксіологічно-інформаційні параметри суспільного буття, екологічні наслідки соціально-економічних процесів. Стратегію “екологію духу” як ціннісно-екологічного менеджменту у правовій, політичній, соціальній та економічній сферах суспільного розвитку треба розуміти як основу (передусім інформаційну) для формування стратегії майбутнього – безпечного, сталого розвитку життєдіяльності людини, суспільства та природного середовища.

Філософсько-правовий інтерес надає адекватне розуміння та формування екологічних потреб, які є необхідною умовою та складовою теоретичної концептуалізації екологічної свідомості. Екологічні потреби розуміюся як ті, задоволення яких не має не вчиняє еко-деструктивного впливу як на споживачів, так і на середовище їх існування та життєдіяльності, а сприяє екологізації довкілля.

У процесі формування належної екологічної свідомості слід розуміти людину крізь призму її генетичного взаємозв'язку зі світом. Також зважати і на те, що природна різноманітність об'єктивно обумовлює й багатоманітність суспільного буття, позаяк природа існувала і до появи суспільства. Звідси очевидно, що за допомогою науково-технічного прогресу вирішити сучасні екологічні проблеми та відвернути їх у майбутньому фактично неможливо. Проблему значною мірою можуть нівелювати (але не вирішити повністю) лише свідомість, культура, право та мораль суспільства, позаяк вони на нейронному рівні, у мозку людини впорядковують систему цінностей і пріоритетів, якими керується людина. Ця проблема не є посиленою для "інертної" поведінки чи дії певного штучного інтелекту, позаяк ґрунтується на моральному виборі, який є іманентною здатністю людського розуму, а тому належить до "екології духу" [7, с. 165]. Відтак постає необхідність встановлення гармонійного балансу між відносними (тимчасовими) цінностями та абсолютними (вічними). Лише такі цінності здатні відновити раціональну екологічну свідомість, сформувані належну екологічну культуру суспільства без яких є неможливе ефективне правове регулювання, стабільна політична обстановка та оперативна економіка. Етичний релятивізм може бути осилений лише абсолютними цінностями, які здатні забезпечити безпечність та єдність розвитку людини, суспільства й природного середовища.

Концептуально екологічна свідомість визначається своїми світоглядними вимірами, першим яким є інвайронменталізм (англ. environment – довкілля, навколишнє середовище). Нині у науковому дискурсі виокремлюється інвайронменталізм на антропоцентричний та екоцентричний. Перший полягає у добропорядному поводженні з довкіллям, і до його сфери входять збалансованість та екологічна справедливість, тобто "солідарність інтересів" – забезпечення якості життя людини та збереження довкілля. Екоцентричний інвайронменталізм розуміє все довкілля як моральну цілісність з її особистими правами та красою, а людей – як частку цієї цілісності [8, с. 277–280]. Інвайронменталізм тлумачиться як носій сучасної системи вселюдських цінностей, як новий планетарний світогляд, формами якого є біоцентризм, екологізм та соціальний натуралізм.

Екологізм визначається вченими як сучасна форма екологічної мобілізації людей, продукт виходу екологічних проблем поза академічні межі та "безпосереднього переживання" їх масами на рівні буденної свідомості [9, с. 148]. Тобто екологізм є формою безпосередніх взаємозв'язків індивіда з природним середовищем на основі не лише наукових знань, але й власного досвіду, індивідуальних переконань, особистій інтуїції, моральності та культурі. У підсумку, як вважає А. Добсон, екологізм є ідеологією постіндустріального та постмодерного суспільства [10, с. 77].

Визначальними ознаками екологічної свідомості на сучасному етапі є: заклопотаність станом природного середовища; визнання безпечного і здорового середовища існування суспільною цінністю; здатність до ідентифікації джерел екологічної загрози і соціальних суб'єктів, що породжують її; індивідуальна мобілізація (формування готовності до особистої участі в акціях, спрямованих на захист природи); позитивна мобілізація усвідомлення необхідності дій на основі осмислення інформації про ризики та небезпеки; вміння, звички діяти, не порушуючи зв'язків і кругообіг у природі; усвідомлення залежності благополуччя з майбутнім станом природи; правові знання у сфері регулювання екологічної безпеки.

У цьому контексті варто звернутися до такого відомого вченого у сфері екологічного права, як О. С. Колбасов, який стверджував, що "майнове багатство і сприятлива природне середовище повинні врівноважувати один одного в системі людських цінностей. І екологічне право має відіграти тут колосальну історичну роль воно повинно стати протиположним всьому іншому праву, що стоїть на сторожі майнового багатства і поєднаній з ним влади" [11].

Висновки. Отже, екологічна свідомість є різновидом суспільної свідомості, філософсько-правовим феноменом, природа якого визначається соціальною практикою на основі ціннісних домінант та правових засад, мірою техногенного впливу людини на природне середовище. Відтак екологічна свідомість вирізняється системою об'єктивних теоретико-концептуальних характеристик й сутнісних вимірів, сукупністю відпрацьованих понять й категорій, певною єдністю поглядів та уявлень на предметну визначеність означеної форми суспільної свідомості.

Екологічна свідомість являє собою продукт самовизначеності людини в світі, є важливим суб'єктивним фактором раціоналізації соціоприродної взаємодії, дієвим фактором забезпечення сталого розвитку суспільства. Тому показником формування ефективної екологічної свідомості є як правові знання про природне середовище, так і активні дії, спрямовані на його збереження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кисельов М. (2005). Екологічна свідомість як феномен освітнянського процесу. *Філософська думка*. 2005. № 2. С. 130–149.
2. Кисельов М. М. (2003). Концептуальні виміри екологічної свідомості. Київ: Парапан, 2003. 312 с.
3. Панов В. И. (2000). О предмете психологии экологического сознания. *Прикладная психология*. № 6. С. 1–15.
4. Лебідь С. Г. (2001). Формування екологічної культури в учнів 7–11 класів у процесі вивчення курсу екології: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07. Південноукраїнський державний педагогічний ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса. 19 с.
5. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. (1996). Экологическая педагогика и психология. Ростов на Дону: Изд-во “Феникс”. 480 с.
6. Мамешина О. С. (2004). Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: автореф. дис...канд. псих. наук: 19.00.07; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ. 25 с.
7. Бойко І. І. (2013). Концептуальні виміри екологічної свідомості. *Біоресурси і природокористування*. Т. 5. № 1–2. С. 161–168.
8. Bell M. (1998). *An Invitation to Environmental Sociology*. London: New Delhi, 1998. 342 p.
9. Гардашук Т. В. (2001). Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації. *Практична філософія*. № 1. С. 146–157.
10. Dobson A. (1995). *The Green Political Thought*. London; New York: Routledge. 225 p.
11. Колбасов О. С. (2000). Завещание экологам. *Журнал российского права*. № 5/6. С. 89–90.

REFERENCES

1. Ky`sel`ov M. (2005). *Ekologichna svidomist` yak fenomen osvityans`kogo procesu*. [Ecological consciousness as a phenomenon of the educational process.]. *Filosofs`ka dumka*. No. 2. P. 130–149 [in Ukrainian].
2. Ky`sel`ov M. M. (2003). *Konceptual`ni vy`miry` ekologichnoyi svidomosti*. [Conceptual dimensions of ecological consciousness.]. Kyiv: Parapan Publ. 312 p [in Ukrainian].
3. Panov V. I. (2000). *O predmete psikhologii ekologicheskogo soznaniya*. [On the subject of psychology of ecological consciousness.]. *Prikladnaya psikhologiya*. No. 6. P. 1–15 [in Russian].
4. Lebid` S. G. (2001). *Formuvannya ekologichnoyi kul`tury` v uchniv 7 – 11 klasiv u procesi vy`vchennya kursu ekologiyi*. [Formation of ecological culture in students of 7–11 grades in the process of studying the course of ecology]. Avtoref. dy`s... kand. ped. nauk: 13.00.07.; Pivdennoukrayins`ky`j derzhavny`j pedagogichny`j un-t im. K. D. Ushy`ns`kogo. Odesa. 19 p [in Ukrainian].
5. Deryabo S. D. Yasvin V. A. (1996). *Ekologicheskaya pedagogika i psikhologiya*. [Ecological pedagogy and psychology]. Rostov na Donu: “Feniks” Publ. 480 p. [in Russian].
6. Mameshy`na O. S. (2004). *Psy`xologichni umovy` rozvy`tku ekologichnoyi svidomosti starshoklasny`kiv u sy`stemi pozashkil`noyi osvity`*. [Psychological conditions for the development of environmental consciousness of high school students in the system of extracurricular education]. Avtoref. dy`s...kand. psy`x. nauk: 19.00.07; Insty`tut pedagogiky` i psy`xologiyi profesional`noyi osvity` APN Ukrayiny`. Kyiv. 25 p [in Ukrainian].
7. Bojko I. I. (2013). *Konceptual`ni vy`miry` ekologichnoyi svidomosti*. [Conceptual dimensions of ecological consciousness]. *Bioresursy` i pry`rodokory`stuvannya*. Т. 5. No. 1–2. P. 161–168 [in Ukrainian].

8. Bell M. (1998). *An Invitation to Environmental Sociology*. London: New Delhi, 1998. 342 p. [in English].
9. Gardashuk T. V. (2001). *Suchasnyj ekologizm: teoretychni zasady ta praktychni implikaciyi*. [Modern ecology: theoretical principles and practical implications]. *Praktychna filosofiya*. No. 1. P. 146–157 [in Ukrainian].
10. Dobson A. (1995). *The Green Political Thought*. London; New York: Routledge. 225 p. [in English].
11. Kolbasov O. S. (2000). *Zaveshchaniye ekologam*. [Testament to environmentalists.]. *Zhurnal rossiyskogo prava*. No. 5/6. P. 89–90 [in russian].

Дата надходження: 04.01.2022 р.

Yuliia Kharkavliuk

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and
Innovative Education

PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSIONS OF ECOLOGICAL CULTURE

The article reveals the theoretical and conceptual dimensions, essential characteristics, subject definition of modern environmental consciousness as a philosophical and legal phenomenon.

Within the conceptualization of ecological consciousness generalized characteristics of this philosophical and legal phenomenon, namely that ecological consciousness is a product of human self-determination in the world, and thus is a form of modern social consciousness, playing an increasingly important role in the latter. The conceptual nature of defining the essence of ecological consciousness is in the plane of considering it as an established and conscious system of ideas about the state of the natural environment, individual or collective ability to adequately understand the organic connection between man and nature and use ecological and legal knowledge and beliefs in all fields.

It is proved that ecological consciousness is a product of human self-determination in the world, is an important subjective factor in the rationalization of socio-natural interaction, an effective factor in ensuring sustainable development of society. Therefore, an indicator of the formation of effective environmental awareness is both legal knowledge of the natural environment and active actions aimed at its preservation.

Key words: ecological consciousness; environmental rights; environmental responsibilities; nature; man; society; environment; environmentalism; philosophical and legal phenomenon.